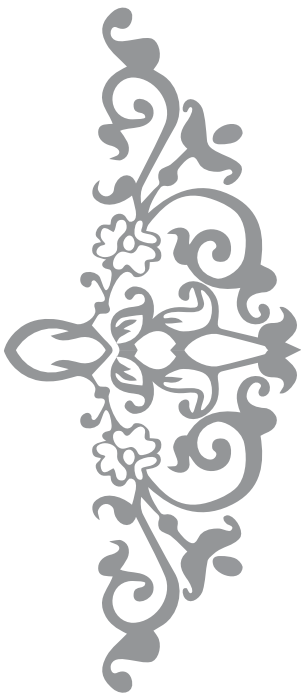

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757

Київський університет імені Бориса Грінченка
Borys Grinchenko Kyiv University

KS

Київські
історичні студії

Kyiv Historical Studies

2021, № 1(12)

Рік заснування: 2015
Виходить двічі на рік (червень, грудень)

The year of foundation: 2015
Published twice a year (June, December)

Засновник:
КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Київські історичні студії
Науковий журнал

2021, № 1 (12)

Січень — червень

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
КВ № 21908-11808Р (Серія «Історія»),
видане Міністерством юстиції України 23.02.2016 р.

Рік заснування: 2015

Виходить двічі на рік (червень, грудень)

З 2017 р. журнал є фаховим виданням
з історичних наук

Згідно з Наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1643 від 28.12.2019 р., Додаток 4, журнал увійшов
до категорії «Б» Переліку наукових фахових видань України

Журнал індексується в міжнародних бібліографічних
базах Google Scholar, Index Copernicus,
ERIH PLUS, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat

Журнал підтримує політику відкритого доступу

Рекомендовано до друку Вченою радою
Київського університету імені Бориса Грінченка
(протокол № 4 від 29.04.2021 р.)

У журналі публікуються розвідки, присвячені актуальним
проблемам історії, історіографії та джерелознавства, теорії
та методології історичної науки, а також рецензії на фахові
публікації; перевага надається дослідженням з історичної
урбаністики, насамперед з історії Києва.

Журнал має власний веб-сайт.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2021.1

Головний редактор:

Михайловський Віталій Миколайович,
доктор історичних наук, доцент (Україна).

Заступники головного редактора:

Салата Оксана Олексіївна,
доктор історичних наук, професор (Україна);
Щербак Віталій Олексійович,
доктор історичних наук, професор (Україна).

Відповідальний секретар:

Будзар Марина Михайлівна,
кандидат історичних наук, доцент (Україна).

Технічний секретар:

Куцик Руслан Ростиславович,
кандидат історичних наук (Україна).

Редакційна колегія:

Андрєєв Віталій Миколайович,
доктор історичних наук (Україна);
Бачинська Олена Анатоліївна,
доктор історичних наук (Україна);
Бурдо Наталія Борисівна,
кандидат історичних наук (Україна);
Відейко Михайло Юрійович,
доктор історичних наук (Україна);
Гуменюк Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук (Україна);
Кривошея Ірина Іванівна,
доктор історичних наук (Україна);
Котова Надія Сергіївна,
доктор історичних наук (Україна);
Рассамакін Юрій Якович,
кандидат історичних наук (Україна);
Саган Галина Василівна,
доктор історичних наук (Україна);
Срібняк Ігор Володимирович,
доктор історичних наук (Україна);
Черемісін Олександр Вікторович,
доктор історичних наук (Україна).

Іноземні члени редакційної колегії:

Ротері Марк (Rothery Mark),
доктор філософії (Велика Британія (Англія));
Руссев Ніколай (Russev Nikolai),
доктор історичних наук (Молдова).

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2021
© Автори публікацій, 2021

Founder:
BORYS GRINCHENKO KYIV UNIVERSITY

Certificate of State Registration
of Printed Mass Media (Series "History")
KB № 21908-11808P dated 23.02.2016
issued by the Ministry of Justice of Ukraine

The year of foundation: 2015

Published twice a year (June, December)

The journal has been a professional publication
on historical sciences since 2017.

According to the Order of the Ministry of Education
and Science of Ukraine № 1643 dated 28.12.2019 (Annex 4),
the journal is included on the List of Scientific Professional
Editions of Ukraine (category "B")

The journal is indexed in international scientific database
Google Scholar, Index Copernicus,
ERIH PLUS, Directory of Open Access Journals,
Ulrich's Periodicals Directory, WorldCat

The journal supports open access policy

Recommended for publication by the Academic Council
of Borys Grinchenko Kyiv University
(Rec. No. 4 dated 29.04.2021)

The journal publishes materials on topical issues of history,
historiography and source studies, theory and methodology
of history, as well as reviews of professional publications;
preference is given to research on urban history, especially the
history of Kyiv.

The journal has its own website.
URL: <http://istorstudio.kubg.edu.ua/index.php/journal/index>

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2021.1

Kyiv Historical Studies
The scientific journal

2021, № 1 (12)

January–June

Chief Editor:

Vitaliy Mykhailovskiy,
Doctor of History (Ukraine).

Deputies Chief Editor:

Oksana Salata,
Doctor of History (Ukraine);
Vitalii Shcherbak,
Doctor of History (Ukraine).

Executive Secretary:

Maryna Budzar,
PhD in History (Ukraine).

Technical Secretary:

Ruslan Kutsyk,
PhD in History (Ukraine).

Editorial Board:

Vitaliy Andreev,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Bachynska,
Doctor of History (Ukraine);
Nataliya Burdo,
PhD in History (Ukraine);
Mykhailo Videiko,
Doctor of History (Ukraine);
Olena Gumeniuk,
PhD in History (Ukraine);
Nadia Kotova,
Doctor of History (Ukraine);
Iryna Kryvosheia,
Doctor of History (Ukraine);
Yurii Rassamakin,
PhD in History (Ukraine);
Halyna Sahan,
Doctor of History (Ukraine);
Ihor Sribniak,
Doctor of History (Ukraine);
Oleksandr Cheremisin,
Doctor of History (Ukraine).

Foreign Members of Editorial Board:

Mark Rothery,
PhD in History (England, United Kingdom);
Nikolai Russev,
Doctor of History (Moldova).

© Borys Grinchenko Kyiv University, 2021
© Authors of publications, 2021

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Срібняк І., Голоско С.</i> Часопис «Розсвіт» як ретранслятор думок і прагнень полонених українців табору Раштат у Німеччині: 1916–1917 рр.	6
<i>Стецишин О.</i> Діяльність Збірної станиці Української національної армії у Відні щодо залучення до складу Галицької армії військовослужбовців неукраїнського походження	14
<i>Міхеєв А.</i> Образ України у Великій Британії впродовж 1919–1920 рр.	22
<i>Базан Ю.</i> Проекти дипломатичного врегулювання «афганського питання» (1980–1981)	28
<i>Вароді Н.</i> Радянські війська й Угорська революція 1956 року в навчальних виданнях для вишів України	37

ДО РІЧНИЦІ СКАСУВАННЯ КРІПАЦТВА

<i>Литвинова Т.</i> «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи	44
<i>Будзар М.</i> Музика в соціокультурному середовищі дворянського маєтку кінця XVIII — середини XIX ст.: з історії кріпацького оркестру Ґалаганів	58
<i>Ковальов Є., Терещенко Т.</i> «...Пани, люб'язні народу»: репрезентація початку Селянської реформи 1861 року в листах Василя Тарновського (старшого) Григорію Ґалагану	70
<i>Нікітін Ю.</i> Селянське землевладіння в Глухівському, Конотопському й Кролевецькому повітах Чернігівської губернії (друга половина XIX — початок XX ст.)	80

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Світленко С.</i> Яків Миколайович Бекман: між російською демократією та українським народолюбством	87
<i>Афанасьєв І.</i> Використання протикульового одягу в перестрілці 11 лютого 1879 р. у Києві	98
<i>Єгорова О.</i> Науково-педагогічна діяльність Костянтина Воблого в Імператорському університеті Св. Володимира	106
<i>Клименко Н., Трухан О.</i> Олександр Лотоцький і Борис Грінченко: до історії співпраці щодо публікації україномовної книжкової продукції (1900–1908)	115
<i>Кізлова А.</i> Київський інститут шляхетних дівчат у путівниках XIX — початку XX ст.	124
<i>Ієромонах Митрофан (Олексій Божко)</i> Протоіерей Сергій Афонський (1889–1963)	134
<i>Курильчук Н.</i> Олевське прикордоння як витвір радянсько-польської війни	142

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Мицик Ю., Тарасенко І.</i> Листи Івана Шпитковського до Михайла Грушевського	150
<i>Іванюк О., Мартьянова Я.</i> Питання розвитку освіти в діяльності Київської міської думи 1906–1910 рр.: за матеріалами періодичних видань	158
<i>Бонь О.</i> Гуманітарна інтелігенція Харкова 1920-х років в его-документах письменника Олекси Варавви (Кобця)	167
<i>Якубовський І.</i> Преса в механізмі Голодомору 1932–1933 рр. (на прикладі районних газет Київської області)	174

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<i>Щербак В.</i> До витоків українського історіописання: Літопис Самійла Величка / упоряд.: Геннадій Боряк, Тетяна Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2020. 931 с.	181
<i>Бонь О.</i> Ходак І. О. Людський заробіток. Данило Щербаківський: силльвета українського мистецтвознавства. Харків — Київ, 2020. 546 с.	183
<i>Саган Г.</i> До 120-річчя переселення українців на землі Хорватії: Українці Хорватії: матеріали і документи (книга друга) / упоряд. Славко Бурда. Загреб, 2020. 320 с.	185

WORLD HISTORY

- I. Sribniak, S. Holosko.* The Newspaper «Rozsvit» as a Medium for Thoughts and Aspirations of Ukrainian Prisoners of War at the Camp Rastatt in Germany: 1916–1917 6
- O. Stetsyshyn.* Activities of the Assembly Center of the Ukrainian National Army in Vienna for Recruitment of Non-Ukrainian Soldiers to the Galician Army 14
- A. Mikheiev.* The Image of Ukraine in Great Britain during 1919–1920s 22
- Yu. Bazan.* Diplomatic Settlement Projects of the “Afghan Issue” (1980–1981) 28
- N. Varadi.* Soviet Forces and the Hungarian Revolution of 1956 in Educational Publications for Ukrainian Universities 37

ON THE ANNIVERSARY OF THE ABOLITION OF SERFDOM

- T. Lytvynova.* “White Planters” of “White Slaves”: the Nobility of the Left-Bank Ukraine on the Eve of the Great Reform 44
- M. Budzar.* Music in Social and Cultural Environment in a Noble Estate in the end of the 18th — the mid of the 19th century: from the History of Serf Orchestra of Galagan’s Family 58
- Ye. Kovalov, T. Tereshchenko.* “...The Noblemen Who are Kind to the People”: Representation Reform of 1861 in the Beginning of the Emancipation Reform of 1861 in the Letters of Vasyl Tarnovsky Sr. to Hryhoriy Galagan 70
- Yu. Nikitin.* State of Peasant Land Ownership in Hlukhiv, Konotop and Krolevets Counties of Chernihiv Province (mid 19th — beginning 20th century) 80

HISTORY OF UKRAINE

- S. Svitlenko.* Yakiv Mykolaiovych Beckman: between Russian Democracy and Ukrainian Patriotism 87
- I. Afanasiev.* Use of Bulletproof Clothing in the Shooting of February 11, 1879 in Kyiv 98
- O. Yehorova.* Scientific and Pedagogical Activity of Konstantyn Voblyi at the Imperial University of St. Volodymyr 106
- N. Klymenko, O. Trukhan.* Oleksandr Lototsky and Borys Grinchenko: concerning cooperation on the publication of Ukrainian-language books (1900–1908) 115
- A. Kizlova.* Kyiv Institute for Noble Maidens in the Guidebooks (19th — early 20th century) 124
- Hieromonk Mitrophan (Oleksii Bozhko).* Archpriest Serhii Afonskyi (1889–1963) 134
- N. Kurylchuk.* The Olevsk Borderline as the Creation of the Polish-Soviet War 142

SOURCES STUDIES

- Yu. Mytsyk, I. Tarasenko.* Letters of Ivan Shpitkosky to Mykhailo Hrushevsky 150
- O. Ivanyuk, Ya. Martianova.* Education Development Issue in Activity of Kyiv City Council in 1906–1910s: Based on Information from Periodicals 158
- O. Bon.* Kharkiv Humanitarian Inteligence of 1920s in Ego-Documents of the Writer Oleksa Varavva (Kobets) 167
- I. Yakubovskyi.* The Media in the Mechanism of Holodomor of 1932–1933s (Kyiv Regional Newspapers: case study) 174

REVIEWS AND NOTES

- V. Shcherbak.* To the Origins of Ukrainian Historiography: Chronicle of Samiil Wieliczko. Edited by: Gennady Boryak, Tetiana Tairova-Yakovleva. Kyiv, 2020. 931 p. 181
- O. Bon.* Iryna Khodak Human earnings: Danylo Shcherbakivsky: the silhouette of Ukrainian art history. Kharkiv-Kyiv, 2020. 546 p. 183
- G. Sagan.* To the 120th Anniversary of the Resettlement of Ukrainians on the Land of Croatia: Ukrainians of Croatia: Materials and Documents (Book two). Edited by: Slavko Burda. Zagreb, 2020. 320 p. 185

Ілля Афанасьєв,

доцент кафедри реклами та зв'язків
з громадськістю Інституту журналістики
Київського університету
імені Бориса Грінченка,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

Illia Afanasiev,

Associate Professor of the Department
of Advertising and Public Relations,
Institute of Journalism,
Borys Grinchenko Kyiv University,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

e-mail: i.afanasiev@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-2736-5021>

УДК 94:623.4(477+470+571)“1878/1906”

DOI: 10.28925/2524-0757.2021.111

Використання протикульового одягу в перестрілці 11 лютого 1879 р. у Києві

У статті йдеться про збройну сутичку, що сталася в Києві 11 лютого 1879 р., яка вперше розглядається як важлива подія в історії бронезилетів. На основі аналізу документів Київського губернського жандармського управління та інших джерел, за допомогою міждисциплінарного підходу доводиться провідна роль Києва в застосуванні ефективного протикульового обладунку, пропонуються гіпотези щодо його авторства і конструкції.

Ключові слова: бронезилет, кольчуга, Київ, революціонери, жандарми, радикали.

Use of Bulletproof Clothing in the Shooting of February 11, 1879 in Kyiv

The armed confrontation that took place in Kyiv on February 11, 1879, was considered for the first time as a very important event in the history of bulletproof vests. Based on the analysis of archival documents of Kyiv Gubernial Gendarmerie Directorate and other sources, with the help of an interdisciplinary approach, Kyiv's leading position in the use of effective bulletproof armor in the late 19th century is researched.

At the end of the 1870s Gendarmerie of the Russian Empire needed an individual protection against powerful weapons of revolutionaries. This turnpoint was caused predominantly by the activity of Kyiv radicals. The officer of Kyiv Gubernial Gendarmerie Directorate Georgy Sudeikin, along with the others subordinate to him, used body armour called chain mail. In the shooting on February 11, 1879, for the first time in history, effective means of protective clothing from any army handguns of the 1940s was successfully used at a distance of several meters.

Some facts found in this research made us consider that Kyiv body armors were Circassian high-quality body armour of the 18th or early 19th century, and they were modified by an unknown Kyiv master in the 1870s. It was possible that in 1905–1906s, the manufacturers of Avenir Chemerzin's bulletproof vests used an idea or some technologies of Kyiv body armour. The analysis of the archives of the Kyiv Gubernial Gendarmerie and some other sources could help to confirm or refuse these hypotheses.

Key words: bulletproof vest, chain mail, Kyiv, revolutionaries, gendarmes, radicals.

Терор й антитерористична діяльність, проблеми захисту військових і цивільних від стрілецької зброї залишаються у фокусі уваги тероретиків та практиків різних галузей знань протягом багатьох десятиліть. В Україні вони набули додаткової стратегічної ваги з 2014 р. Форсоване переозброєння Національної гвардії та Збройних сил України супроводжувалося гучними

звинуваченнями у зловживаннях щодо закупівлі бронезилетів. За межами України увага до протикульового одягу також зросла через глобальну трансформацію ринку озброєнь. Таким чином нові технічні рішення з удосконалення бронезилетів вийшли на більш високий рівень.

Історія тактичних і технологічних інновацій у розробленні захисного одягу на українських теренах сягає другої половини XIX ст. Зокрема,

1870-ті роки були визначальними в умовах трансформації промисловості, освіти, міського господарства, культурного життя. Це й час активної діяльності київської «Старої громади», появи одного з найпотужніших у імперії осередків так званого народницького руху. Це також перші політичні вбивства, здійснені ліворадикалами Російської імперії.

Аналізуючи діяльність українського лівого руху, Михайло Драгоманов у збірнику «Громада» повністю присвятив одну зі статей опису перестрілки, що сталася в Києві 11 лютого 1879 р. під час спроби жандармів затримати опозиціонерів (М. Д. [Драгоманов М.], 1879). Ця проблематика знову постала лише на початку ХХ ст., зокрема у монографії Валерія Волковинського та Іванни Ніконової, де найбільш повно представлена історія київського радикалізму 1870-х років (Волковинський В., Ніконова І., 2006).

Велику вагу для означеної теми має робота Бешфорда Діна з історії протикольового одягу 1890–1910-х років (Dean В., 1920), а також здійснені Костянтином Папуловим і Славомиром Лотишем дослідження про бронезилети А. Чемерзіна й К. Жеглення і (Łotysz S., 2009; Łotysz S., 2014; Папулов К., 2005). Історія традиційних металевих захисних обладунків XIV–XIX ст. висвітлена в низці ґрунтовних історичних праць (Аствацатурян Э. Г., 2004; Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017; Гордеев Н. В., 1954; Кирпичников А. Н., 1976; Тоїчкін Д., 2013). А відомості про характер травм, що виникають при ударі кулі об поверхню сучасних бронезилетів, містяться у роботі Л. Кеннона (Cannon L. В., 2001).

Метою статті є аналіз ролі збройної сутички, що сталася 11 лютого 1879 р. у Києві на вул. Жилинській, в історії захисного одягу. Досягнення цієї мети ґрунтується на реалізації таких завдань: 1) встановити причину використання захисного одягу службовцями окремого Корпусу жандармів у цій спеціальній операції, 2) здійснити аналіз зазначених засобів протикольового індивідуального захисту порівняно з аналогами, зафіксованими в історії XIX — початку ХХ ст.

10 червня 1876 р. група київських радикалів здійснила спробу вбивства свого колишнього соратника, запідозреного у зраді, — М. Гориневича. 2 лютого 1878 р. ростовсько-київський радикал Валер'ян Осинський разом з Гнатом Івічевичем і ще однією особою вбили в Ростові робітника А. Ніконова, якого теж підозрювали у зраді. Це були з'ясування стосунків між революціонерами. Такий терор не мав безпосередньої загрози життю чиновників. Але ще раніше — 24 січня цього ж року — у Харкові учасниця київського гуртка «Південні бунтарі» Віра Засулич поранила петербурзького градоначальника Ф. Трепова пострілом

з револьвера, що дало підставу назвати її «родоначальницею масового тероризму в Російській імперії» (Волковинський В., Ніконова І. 2006. С. 43–59). 23 лютого 1878 р. В. Осинський та І. Івічевич випустили з револьвера кілька куль в упор у М. Котляревського, товариша київського губернського прокурора, з наміром убити, але чиновник залишився неушкодженим (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 257–260).

У Києві 24 травня 1878 р. на розі Хрещатика і Бібіківського бульвару Григорій Попко, за узгодженням з В. Осинським, заколов кинджалом ад'ютанта Київського ГЖУ штабскапітана Густава фон Гейкінга¹ (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 281–283). Втікаючи з місця злочину, Попко пострілами з револьвера вбив одного з переслідувачів і поранив городского². 4 вересня у Петербурзі теж кинджалом і на вулиці анархіст Сергій Кравчинський убив шефа жандармів генерала М. Мезенцева (Мезенцова), до того ж соратник Кравчинського стріляв у офіцера, який спробував затримати вбивцю (Волковинський В., Ніконова І. 2006. С. 66).

Наприкінці січня 1879 р. у Києві В. Осинський та Софія Лешерн-фон-Герцфельд під час арешту намагалися стріляти з револьверів у ад'ютанта Київського головного жандармського управління (далі Київського ГЖУ. — *Прим. авт.*) штабскапітана Георгія Судейкіна³. Очевидно, останній мав дуже вагомий підстави для того, щоб очікувати на постріли у спробі черговий раз затримати революціонерів у Києві. 11 лютого, отримавши від свого агента Бабичевої інформацію про те, що Володимир Дебогорій-Мокрієвич і декілька інших товаришів В. Осинського збираються у будинку Коссаровської на розі вулиць Жилинська і Паньківська, Судейкін повів туди чималий штурмовий загін: двох жандармських офіцерів, 16 унтерофіцерів і кілька нижніх чинів Київської міської поліції⁴. Штабскапітан і кілька жандармів зайшли до передпокою флігеля, розташованого в глибині садиби Коссаровської, зазираючи до кімнати І. Івічевича, не заходячи всередину, і побачили велику компанію молодих людей. Г. Судейкін запитав, чи тут живе В. Дебогорій-Мокрієвич та з ким він, Судейкін, розмовляє. У відповідь Іван Івічевич, його брат Ігнат та прусський підданий Людвіг Брандтнер вихопили револьвери й наблизилися до дверей. Відбувся обмін багатьма пострілами на дистанції 1–3 метри (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 303). Унтерофіцера Казанкіна було вбито наповал. Біля нього неподалік від входу до оселі

¹ Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАК України). Ф. 274. Оп. 1. Т. 1. Од. зб. 165.

² Там само.

³ Там само. Од. зб. 161.

⁴ Там само. Од. зб. 182. Ч. VII.

впали обидва брати Івічевічі, смертельно поранені пострілами жандармів. Було поранено ще двох чоловіків з групи революціонерів, включно з Брандтнером. Легкі поранення й травми отримали Судейкін і два унтерофіцери. Брандтнер продовжив стріляти. Жандарми втекли з флігеля й попрямували по підкріплення, а потім — до іншої квартири на вулиці Жилианській, де невдовзі без збройного спротиву заарештували Дебогорія-Мокрієвича та ще кількох осіб⁵. Тоді ж на вулиці Жилианській відбулася ще одна сутичка: революціонери Свириденко і Діческуло відстрілювалися від поліцейських, які намагалися їх затримати (Дебогорій-Мокрієвич В. К., 1894–1895. С. 305–308), проте обійшлося без значних поранень.

Судейкін під час перестрілки у садибі Коссаровської був одягнений у шинель (або пальто), тужурку і дві кольчуги; унтерофіцер Верблін — у шинель і одну кольчугу⁶. З листа начальника Київського ГЖУ в Петербург шефу жандармів і начальнику штабу Корпусу жандармів: «Судейкін був зустрінутий кулями в упор у груди; куля пробила пальто, тужурку, одну кольчугу, а іншу кольчугу сильно увігнула в груди, де зупинилася й була виїнята судовим слідчим. <...> Вербліна також контузило в живіт, кулю виїняв слідчий із кольчуги, що увігнулася в живіт»⁷.

До «Обвинувального акта за справою про прусського підданого Людвіга Брандтнера, дворянина Ростислава Стеблін-Каменського <...> від 16 квітня 1879 р., підписаного військовим прокурором Стрельниковим, було внесено багато цікавих криміналістичних подробиць щодо цієї перестрілки.

Зокрема, висновки судмедекспертизи на основі огляду мертвого тіла Казанкіна: «На кінці носа, з лівого боку, наскрізне поранення овальної форми діаметром близько 6 ліній (бл. 15,2 мм. — Прим. авт.), потилична кістка [...] роздроблена — при цьому тут знайдено [...] кулю, що засіла в кістці»⁸.

«[...] Судейкін на середині грудей у місці, яке відповідає [...] відростку грудної кістки, має темно-червону пляму круглої форми діаметром близько одного дюйма; кольчуга, що була на п. Судейкіну в місці, яке відповідає вищевказаній плямі на шкірі, вдавнена»⁹.

«[...] Верблін на шкірі, яка покриває праву половину таза на два пальці нижче верхнього його краю, має садно, вкрите засохлою кров'ю, один дюйм завдовжки, 2 лінії (бл. 5,1 мм. —

Прим. авт.) завширшки, та на шкірі живота, з крайньої сторони вище на один палець верхнього краю там червона пляма діаметром в один дюйм; у кольчuzі, яка була на Вербліні, в місці, що відповідає вищеописаному пошкодженню, розміщене вдавнення з кулею, яка в ньому засіла»¹⁰.

Причиною всіх цих тілесних ушкоджень експертиза назвала кулі з вогнепальної зброї¹¹.

Згідно з «Обвинувальним актом...», у садибі Коссаровської збройний опір жандармам чинили з чотирьох чи п'яти револьверів, але знайдено слідством лише три. Цю представлену суду зброю схарактеризували в акті так: 1) револьвер Сміта — Вессона 6-зарядний; 2) «бульдог» системи Вебле калібру 15 мм 6-зарядний; 3) «бульдог» калібру 12 мм 5-зарядний. На думку експертів Едуарда Кромбера і Юліса Вернера, куля, що влучила в тулуб Вербліна, була випущена з револьвера Вебле калібру 15 мм, але не з того саме виробу, який було представлено експертам, і така ж куля влучила в обличчя Казанкіна. А куля в «кольчuzі» Судейкіна, на їхню думку, була з представленого револьвера калібру 12 мм¹².

Друга група експертів, яка складалася з чотирьох офіцерів: начальника Київського навчального артилерійського полігону, командира Київського місцевого арсеналу та завідувачів зброї 127-го Путивльського і 128-го Старооскольського піхотних полків, дійшла іншого висновку. На їхню думку, в тулуб Вербліна і в обличчя Казанкіна влучили кулі з 5-зарядного «бульдога» калібру 12 мм, а в «кольчuzі» Судейкіна засіла куля з револьвера Сміта — Вессона¹³.

Отже, захисний одяг Судейкіна і Вербліна чудово витримав постріли в упор з револьверів калібру щонайменше 10,6 мм (Сміт — Вессон зразка 1871 або 1872 р.), а може, й 15 мм.

Револьвери бренду «Webley» (Веблей, Вебле) випускалися різних калібрів і довжини ствола, включно з компактними (типу «бульдог») калібру близько 12 мм. У моделі Webley 1866 р., яку називали «боксер» або «бульдог», був калібр близько 15 мм (Жук А. Б., 1992. С. 42).

Револьвер системи Сміта — Вессона (Smith & Wesson) зразка 1869 р. з дуже високими бойовими якостями було взято на озброєння в Російській імперії на початку 1870-х років як револьвер Сміта — Вессона 1-го зразка (1871). Загальна кількість револьверів Сміта — Вессона калібру близько 11 мм, імпортованих Росією із США, включно з двома модифікаціями першої моделі (такого ж калібру) склала близько 250 тис. шт. До того ж їх виробництво було налагоджено на тульських заводах (Жук А. Б., 1992. С. 50–51).

⁵ ЦДІАК України. Ф. 274. Оп. 1. Т. 1. Од. зб. 182. Ч. VII.

⁶ Там само. Од. зб. 182. Ч. I.

⁷ Там само.

⁸ Там само. Од. зб. 182. Ч. VII. Обвинувальний акт за справою про прусського підданого Людвіга Брандтнера. <...>. С. 2.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само. С. 9.

¹³ Там само.

Цей масовий армійський револьвер призначався для завдання тяжких поранень людям і коням навіть на відстані кілька десятків метрів. Його випробування дало такі результати: коли чотири соснові дошки товщиною близько 25 мм кожна, поставлені паралельно на відстані близько 25 мм одна від одної, обстрілювали з цього револьвера на дистанції 50 кроків, то пробивалися 2,75 дошки, а на дистанції 25 кроків — 3,65 дошки (Маркевич В. Е., 2005. С. 249).

Енергія кулі (дульна) (величина, від якої дуже залежить убивча дія кулі) револьвера Сміта — Вессона російського зразка 1871 р. більша майже вдвічі, ніж у револьвера Нагана (широко застосовувався в боях до 1945 р.), і приблизно така ж, як у пістолета Токарева (ТТ) зразка 1930 р. «Бульдог» калібру 10,7 мм має енергію кулі приблизно вдвічі меншу, ніж у револьвера Нагана. Відповідно, «бульдоги» калібру 12 мм і 15 мм наближаються за вбивчою дією до револьвера Нагана (Маркевич В. Е. 2005. С. 401–402).

Якщо бронезилет непробитий, то хвильова дія і місцевий рух тильної поверхні захисних елементів та інерційний вплив кулі на тіло людини внаслідок зіткнення з цією перешкодою можуть спричинити небезпечні морфологічні та функційні зміни в організмі. Зокрема, навіть від незначного виопуклювання захисного елемента в бік грудей людини внаслідок удару кулі в бронезилет можуть виникати переломи кісток, розриви, крововиливи в легенях, навіть смертельні травми серця (Cannon L. B., 2001. P. 90–92).

Проте в донесенні полковника В. Новицького начальнику штаба Корпусу жандармів від 14 лютого 1879 р. сказано, що стан здоров'я Судейкіна і Вербліна задовільний, «перебувають весь час на виконанні обов'язків служби»¹⁴.

В англійській науковій та довідковій літературі часом появи перших варіантів одягу, здатного протистояти крупнокаліберним револьверам 1870-х років випуску, вважається період 1889–1897 рр. Проте перший надійно підтверджений випадок ефективного захисту людського тіла від револьверного пострілу з кількох кроків датується 1897 р. — це демонстраційні випробування жилета Казимира Жегленя (Dean B., 1920. P. 62–63).

Винахідник К. Жеглень (*пол.* Kazimierz Żegleń, *англ.* Casimir Zeglen) народився поблизу Тернополя у 1869 р., став монахом ордену Змартвиханців у Львові, переїхав до Чикаго (Łotysz S., 2014. P. 165–166). За твердженням К. Жегленя, створювати шовковий протикульовий одяг він розпочав наприкінці 1893 р. (Łotysz S., 2014. P. 166).

Під час публічних випробувань у 1897 р. свинцева куля з револьвера 40-го калібру не

пробивала зроблений зі спеціальної шовкової тканини (близько 6 мм завтовшки) жилет Жегленя з відстані 80 кроків (Dean B., 1920. P. 290). Є відомості, що добровольці, обтягнуті в грудях захисною тканиною Жегленя, у присутності багатьох свідків ставали того ж року під постріли револьверів калібру від 32-го до 44-го й не отримали значних травм (Łotysz S., 2014. P. 171–172). Розпочавши співпрацювати з відомим винахідником Яном Щепаником на прізвище «Польський Едісон», К. Жеглень отримав більш досконалу тканину, але й претензії на авторство з боку Я. Щепаника. У 1902 р. К. Жеглень відвідав львівську виставку, організовану місцевим Політехнічним товариством, продемонстрував рештки тканини, що залишилася від випробувань 1897 р., і свої патенти на цей винахід (Łotysz S., 2014. P. 171–172).

Шукаючи можливості для виробництва своїх жилетів у Росії, К. Жеглень зумів навіть поспіdatи з братом царя, великим князем Михайлом Олександровичем. Переговорам сприяв тяжкий для російського уряду стан справ у сфері зовнішньої та внутрішньої безпеки. Навесні 1905 р. у Гатчині Артилерійський комітет провів випробування захисної тканини. Згодом К. Жеглень підписав з російським урядом контракт, за яким ліцензію на виробництво шовкового бронезилета було продано (як стверджувалося в його листі) за 30 тис. рублів капітану Авеніру Чемерзіну з Варшавської цитаделі. І вже в серпні 1905 р. на варшавській фабриці він випускав протикульовий одяг (Łotysz S., 2014. P. 177). За повідомленням американської газети "Potsdam St. Lawrence Herald" у грудні 1904 р., сума, за яку К. Жеглень продав ці ексклюзивні права на використання своєї технології в Російській імперії, була приблизно вдвічі більшою (Łotysz S., 2009. P. 360, 364).

Проте у продукції А. Чемерзіна шовк був лише одним із захисних елементів. За фундаментальною працею Б. Діна, цей протикульовий жилет, що випускався серійно, вкривав усю передню частину корпусу людини, важив близько 4 кг, складався з хромонікелевої пластини завтовшки близько 3 мм (складної форми, дещо подібної до кіраси XIX ст., але без вертикального ребра жорсткості). Крім того, пластина покривалася спеціальною шовковою тканиною Жегленя. Цей захисний нагрудник випробували: він витримав постріли з армійських гвинтівок Мосіна з відстані близько 180 метрів (Dean B., 1920. P. 162–163).

Переговори з К. Жегленем вело також і керівництво поліції, проте поставилося до ідеї тканинних протикульових жилетів дуже прохолодно. За відомостями російського дослідника К. Папулова, начальник Поліційного резерву Санкт-Петербурга провів випробування тканини

¹⁴ Там само. Од. зб. 182. Ч. I.

Жеглення і повідомив градоначальнику 20 травня 1905 р., що її слід визнати «непридатною з огляду проникності її для куль револьверів новітніх зразків» (Папулов К., 2005. С. 42–43). У травні 1906 р. підписано акт про успішне використання «панцирів, представлених капітаном Чемерзіним»: стріляли з револьверів системи Нагана (казенного зразка), пістолетів «Парабелум» і «Браунінг» з відстані 5 кроків. Потім проведено ще декілька випробувань без жодного пробиття панцирів кулями, і вже 23 травня в канцелярії Санкт-Петербурзького градоначальника було видано свідоцтво відставному капітану А. Чемерзіну про те, що міська поліція прийняла в нього на озброєння 1274 протикульових нагрудники й ще 26 спеціальних жилетів (із захистом спини) для офіцерів (Папулов К., 2005. С. 43).

А випробування протикульової шовкової тканини Жеглення у травні 1913 р. закінчилося приголомшливим фіаско: тканина легко пробивалася кулями з револьвера 32-го калібру, яким вона успішно протистояла в 1897 р. Винахідник пояснив це біодеградацією матеріалу й пообіцяв випробування з новою тканиною, проте ця спроба була останньою публічною демонстрацією його винаходу (Łotysz S., 2014, P. 178). Під час Першої світової війни в різних державах було розроблено сотні моделей протикульового одягу, основним напрямом конструкторської думки було використання металу як ключового матеріалу (Dean B., 1920).

У розпорядженні Г. Судейкіна на межі 1870–1880-х років було щонайменше три протикульові «кольчуги». 4 березня 1880 р. завербований Судейкіним Леонтій Забрамський завбачливо одягнув «кольчугу» перед зустріччю з революціонером К. Полікарповим, який мав намір убити Забрамського за зраду. Полікарпов завдав Забрамському 15 колотих і різаних ран (не дуже тяжких) на голові, руках і спині. Кінець кинджала після цього зігнувся і відламався, як від зіткнення з чимось дуже твердим (Попов М. Р., 1933. С. 251, 277, 282–283). У 1881 р. Г. Судейкіна було переведено до Петербурга на підвищення. Ходили чутки, буцімто підтверджені його племінником, що в Петербурзі Г. Судейкін носив «кольчугу» під мундиром (Панькіна М. А., 2018. С. 63). У грудні 1883 р. Г. Судейкіна було вбито власним агентом Дегаєвим і кількома спільниками останнього (Волковинський В., Ніконова І., 2006. С. 146–147).

Конструктивно бронезилети Судейкіна та його помічників не були кольчугою класичного середньовічного типу, тому що в документах слідства, наведених вище, неодноразово фіксувалося вигинання металу цього виробу в місці зіткнення з револьверною кулею.

Анатолій Кирпичников, авторитетний експерт із середньовічної зброї, стверджував (принаймні

щодо ситуації кінця XIV ст.), що на кольчугі, на відміну від пластинчастого обладунку, не залишається помітної вм'ятини від удару. Він також акцентував увагу на тому, що у XV–XVII ст. класичні кольчуги, зібрані з круглих у поперечному перерізі кілець, витіснили в Московській державі «панцирі», як їх називали щонайменше з XV ст., тобто сорочки, зібрані з плоских у поперечному перерізі кілець для забезпечення більш надійного захисту (Кирпичников А. Н., 1976, С. 34–40).

У регулярних військах і правоохоронних органах Російської імперії кільчасті та кільчasto-пластинчасті обладунки перестали використовуватися приблизно в першій половині XVIII ст. Припинилося їхнє виробництво тому, що через поширення потужної вогнепальної зброї у супротивників імперії воно стало непотрібним. Для деяких кавалерійських частин випускалися металеві кіраси, але й ті вже в середині XIX ст. не могли суттєво захистити навіть від пістолетних куль. Натомість під час Кавказької війни (1817–1864) Російська імперія зіткнулася з бійцями, які часто використовували напрочуд ефективний захисний одяг — традиційні черкеські кольчуги, що називалися «пансирами».

Німецький сходознавець Г.-Ю. Клапрот, побувавши на Північному Кавказі в 1807–1808 рр., описує місцевий спосіб перевірки якості черкеської кольчуги як звичайну практику: «пансирь» кладуть на теля, стріляють по ньому з пістолета, при цьому кулі не пробивають «пансирь», а теля не падає, лише хитається (Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 100). Таке саме випробування, «під час якого тварина відчуває лише невеликий поштовх», згадує військовий топограф Іван Бларамберг, який, побувавши на Кавказі на початку 1830-х років, склав його опис і зауважив: «Під час військових дій вони одягають під цю кольчугу ватний одяг, завдяки пружності якого кулі відскакують ще краще» (Бларамберг І., 1999. С. 46).

Ось одне з численних характерних свідчень високого рівня ефективності протикульового захисту північнокавказьких обладунків: у бою в 1837 р. декілька кінних черкесів спокійно трималися на дистанції, яка сягала половини дальності пострілу з рушниці. Як писав свідок, поручик Симановський: «Ми засипали їх кулями, але жодного не могли поранити, бо це були панцерники» (Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 101). Звісно, в першій половині XIX ст. середньовічні обладунки виявилися малоефективними проти артилерійського вогню, шрапнелі, а також і проти вогню з рушниці на дистанціях кілька десятків метрів. Тому ціни на них сильно впали, зокрема й на ексклюзивні, дуже трудомісткі вироби кращих ремісничих династій. Британський розвідник Джеймс Белл, учасник Кавказької війни на боці черкесів, який побував у Черкесії в 1838–1839 рр., повідомив, що кольчуги раніше дуже розрізнялися за

ціною — від 10 до 200 биків (залежно від якості), але ця колишня ціна впала вдвічі через досвід перебування під російським шрапнелним вогнем (Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 27). На виготовлення однієї кольчуги чи кільчасто-пластинчастого обладунку майстер витрачав до 6 тис. годин праці (Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017. С. 742). Такі унікальні обладунки, виготовлені за найкращими середньовічними технологіями силами ще живої доіндустріальної традиції, офіцери російської армії мали змогу купляти не лише за низькою ціною, але інколи й за безцінь, навіть присвоювати безоплатно. Пограбування черкеських аулів російськими військами було поширеним явищем під час Кавказької війни у 1850-ті роки (Дзагалов А., 2012. С. 74). Чимало дворян з українських земель брали участь у військових діях на Кавказі в XIX ст. Наприклад, понад 10 років там воював дворянин Чернігівської губернії М. М. Демидовський, при штурмі Карса в 1855 р. загинув уродженець Харківщини генерал П. П. Ковалевський (Дзагалов А., 2012. С. 70–77). Хтось із таких учасників тримався осторонь гонитви за коштовними трофеями, а багато хто, певне, привозив дорогі кавказькі вироби до своїх маєтків. Відомості про обладунки для захисту тіла вояка від куль могли поширюватися в Україні завдяки кільком факторам. Як-от, у 1868–1869 рр. у Києві перебував імам Шаміль із багатьма наблизеними людьми, а економічні та культурні зв'язки між Північним Кавказом й українськими губерніями Російської імперії активізувалися після завершення Кавказької війни.

Кольчужні та кільчасто-пластинчасті обладунки черкеських воїнів не були в середині XIX ст. чимось абсолютно новим для тодішніх українських знавців зброї. У т. зв. «панцерної кінноти», включно з козацькою, в Речі Посполитій навіть у 2-й пол. XVII ст. були кольчуги (Тоїчкін Д., 2013. С. 94).

Поодинокі зразки кільчастих обладунків української шляхти збереглися в маєтках XIX ст., проте 1) традиція їх виготовлення на українських, білоруських, російських і польських землях була перервана не пізніше XVIII ст., 2) металеві обладунки для захисту корпусу людини, що використовувалися в Черкесії в 1-й половині XIX ст., мали низку конструктивних, технологічних переваг над обладунками, характерними для витворів ремісників Речі Посполитої та Московського царства XVII ст.

Основним видом кільчастого захисного одягу в черкесів були так звані «пансирі», сплетені з невеличких сплюснених кілець, які з'єднувалися не на цвях, як у звичайних кольчугах, а на шип. Кільця черкеських «пансирів» раннього Нового часу, що зберігаються в Оружейній палаті й приписуються істориками зазвичай черкесам, ще й скріплювалися методом гарячого зварювання,

збільшуючи у такий спосіб надійність з'єднання кілець, порівняно з кольчугами інших регіонів (Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017. С. 740–741; Аствацатурян Э. Г., 2004. С. 100–101). За описом 5 таких панцирів XVII ст. з Оружейної палати, зробленим Миколою Гордєєвим, кожна кільчаста сорочка містила приблизно понад 25 тис. кілець, її вага сягала 3,7–4,5 кг (Гордєєв Н. В., 1954. С. 87).

Кільчасто-пластинчасті металеві обладунки для захисту корпусу не характерні для черкеського виробництва через необхідність високої рухливості місцевих воїнів, хоча й були добре відомі черкеським майстрам (Бобров Л. А., Сальников А. В., 2017. С. 747–748). До того ж сумнівно, щоб навіть найкращі черкеські кільчасті обладунки могли витримати такі постріли в упор, як ті, що витримали «кольчуги» на Судейкіну та Вербліну.

Таким чином, наприкінці 1870-х років у Києві жандармерія вперше за десятки років стикнулася з гострою необхідністю індивідуального захисту від терористів, які застосовували потужну зброю. Смертельна перестрілка 11 лютого 1879 р. у Києві на вул. Жилинській була вже не першою спробою радикалів убити представника силових структур Російської імперії. Проте в ній уперше в історії було успішно застосовано одяг, здатний ефективно захищати не лише від основних револьверів того часу, але й пістолетів масового виробництва 1910–1940-х років.

«Київські бронезилети», що фігурують у документах того часу як «кольчуги», на початку 1879 р. були у розпорядженні Київського губернського жандармського управління числом щонайменше 3 штуки. Одним із їх конструктивних компонентів була кольчужна тканина зі сплюсненими кільцями або з доповненням накладними чи вплетеними металевими пластинами, можливо, поєднувалося перше з другим. Вага цієї компактної «кольчуги» навряд чи перевищувала 12–15 кг. Либонь, під «кольчугу» київські жандарми одягали дуже якісний тканинний, вірогідно шовковий, жилет типу тегиля для пом'якшення ударної хвилі від влучання кулі.

Є вагомі підстави вважати, що «київські бронезилети» були черкеськими високоякісними кольчугами зі сплюснених кілець, виробленими в 2-й половині XVIII — на початку XIX ст. та модифікованими невідомим київським майстром у 1870-ті роки. Тут ще слід зауважити, що А. Чемерзін — племінник Олексія Чемерзіна (А. А. Чемерзін, 2021), який під час Польського повстання 1863 р. був начальником штабу Кременчуцького загону, із серпня 1880 р. він — начальник 33-ї піхотної дивізії (штаб у Києві), з лютого 1887 р. — Київський комендант. Успіхи Судейкіна, зокрема бойова доля його «кольчуг», були добре відомі в Петербурзі, а ще краще —

у Києві. До того ж Судейкін та О. Я. Чемерзін багато місяців мешкали в Києві в один і той самий час.

Не виключено, що в 1905–1906 рр. виробники «панцирів» А. А. Чемерзіна, широко відомих як перші ефективні бронежилети в Російській імперії, не лише надихалися розповідями про

надійність «київських бронежилетів», але й скористалися деякими їх технічним рішеннями. Підтвердити чи спростувати цю гіпотезу можна буде при вивченні нових архівних матеріалів, зокрема Київського губернського жандармського управління та заводу «Арсенал».

ЛІТЕРАТУРА

- Авенір Авенирович Чемерзін. *Bogatov.info*. URL: <https://bogotov.info/Genbase6?p=avenir;n=tchemerzin> (дата звернення: 15.01.2021).
- Аствацатурян Э. Г. Оружие народов Кавказа. Санкт-Петербург: Атлант, 2004. 432 с.
- Бларамберг И. Топографическое, статистическое, этнографическое и военное описание Кавказа. Нальчик: Эль-Фа, 1999. 403 с.
- Бобров Л. А., Сальников А. В. «Черкесский доспех» в системе защитного вооружения народов Мусульманского Востока XV — середины XIX вв. *Былые годы (Bylye Gody)*. 2017. Т. 45. Вып. 3. С. 727–753. DOI: 10.13187/bg.2017.3.727.
- Волковинський В., Ніконова І. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX — початок XX ст.). К.: Старий світ, 2006. 416 с.
- Гордеев Н. В. Русский оборонительный доспех. *Государственная Оружейная палата Московского Кремля: сб. науч. трудов по материалам Государственной Оружейной палаты*. Москва: Искусство, 1954. С. 63–114.
- Дебогорий-Мокриевич В. К. Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. Вып. 1–2. Paris: Impr. J. Allemane, 1894–1895. 334 с.
- Дзагалов А. Дворяне Черниговской губернии и Кавказ: (генерал-майор Николай Михайлович Демидовский 1824–1891 гг.). *Український історичний збірник*. 2012. Вип. 15. С. 68–84.
- Жук А. Б. Стрелковое оружие. Революция, пистолеты, винтовки, пистолеты-пулеметы, автоматы. Москва: Воениздат, 1992. 735 с.
- Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Ленинград: Наука, 1976. 104 с.
- М. Д. [Драгоманов М.] Геройська самооборона соціалістів в Києві. *Громада*. 1879. № 4. С. 340–342.
- Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. Санкт-Петербург: Полигон, 2005. 492 с.
- Панькина М. А. Ночь после битвы. Дегаевщина и кризис в партии «Народная воля». Москва: Common place, 2018. 182 с.
- Папулов К. Первые средства бронезащиты русской полиции. *Защита и безопасность*. 2005. № 3. С. 42–45.
- Попов М. Р. Записки землепольца / ред., вступ. ст. и прим. И. А. Теодоровича. Москва: Изд-во все-союзного общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1933. XLIV. 466 с.
- Тоїчкін Д. Клинок зброя козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. К.: Ін-т історії України НАНУ, Росохранкультура, 2013. 464 с.
- Cannon L. B. Behind Armour Blunt Trauma — an emerging problem. *Journal of the Royal Army Medical Corps*. 2001. 147(1). P. 87–96.
- Dean V. Helmets and Body Armor in Modern Warfare. New Haven, CT, USA: Yale University Press.; 1920. 325 p.
- Łotysz S. Historia sporu o pewien wynalazek: Jan Szczepanik, Kazimierz Żegleń i kamizelka kuloodporna. *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*. 2009. Vol. 18. No. 1–2(35–36). P. 349–366.
- Łotysz S. (2014). Tailored to the Times: The Story of Casimir Żegleń's Silk Bullet-Proof Vest. *Arms & Armour*. 2014. No. 11(2). P. 164–186. DOI: 10.1179/1741612414Z.00000000040.

REFERENCES

- Avenir Avenirovich Chemerzin. *Bogatov.info*. <https://bogotov.info/Genbase6?p=avenir;n=tchemerzin>
- Astvatsaturian, E. G. (2004). *Oruzhie narodov Kavkaza*. Saint Petersburg: Atlant [in Russian].
- Blaramberg, I. (1999). *Topograficheskoe, statisticheskoe, etnograficheskoe i voennoie opisanie Kavkaza*. Nalchik: El-Fa [in Russian].
- Bobrov, L. A., Salnikov, A. V. (2017). “Cherkesskii dospek” v sisteme zashchitnogo vooruzheniia narodov Musulmanskogo Vostoka XV — serediny XIX vv. *Bylyie gody*, Vol. 45, Is. 3, 727–753 [in Russian]. DOI: 10.13187/bg.2017.3.727

- Cannon, L. B. (2001). Behind Armour Blunt Trauma — an emerging problem. *Journal of the Royal Army Medical Corps*, 147(1), 87–96 [in English].
- Dean, B. (1920). *Helmets and Body Armor in Modern Warfare*. New Haven, CT, USA: Yale University Press [in English].
- Debogorii-Mokrievich, V. K. (1894–1895). *Vospominaniia Vl. Debogoriia-Mokrievicha*. Vyp. 1–2, Paris: Impr. J. Allemane [in Russian].
- Dzagalov, A. (2012). Dvoriane Chernigovskoi gubernii i Kavkaz: (general-maior Nikolai Mikhailovich Demidovskii 1824–1891 gg.). *Ukrainskyi istorichnyi zbirnik*, Vyp. 15, 68–84 [in Russian].
- Gordeev, N. V. (1954). Russkii oboronitelnyi dospekh. In *Gosudarstvennaia Oruzheinaia palata Moskovskogo Kremlia: sbornik nauchnykh trudov po materialam Gosudarstvennoi Oruzheinoi palaty*, pp. 63–114, Moscow: Iskusstvo [in Russian].
- Kirpichnikov, A. N. (1976). *Voiennoie delo na Rusi v XIII—XV vv.* Leningrad: Nauka [in Russian].
- Łotysz, S. (2009). Historia sporu o pewien wynalazek: Jan Szczepanik, Kazimierz Żegleń i kamizelka kuloodporna. *Analecta: Studia i Materiały z Dziejów Nauki*, Tom 18, Numer 1–2(35–36), 349–366 [in Polish].
- Łotysz, S. (2014). Tailored to the Times: The Story of Casimir Zeglen's Silk Bullet-Proof Vest. *Arms & Armour*, 11(2), 164–186 [in English].
- DOI: 10.1179/1741612414Z.00000000040
- M. D. [Drahomanov M.] (1879). Heroiska samooborona sotsialistiv v Kyievi. *Hromada*, 4, 340–342 [in Ukrainian].
- Markevich, V. E. (2005). *Ruchnoie ognestrelnoie oruzhie*. Saint Petersburg: Poligon [in Russian].
- Pankina, M. A. (2018). Noch posle bitvy. Degaevshchina i krizis v partii «Narodnaia volia». Moscow: Common place [in Russian].
- Papulov, K. (2005). Pervyie sredstva bronezashchity russkoi poliitsii. *Zashchita i bezopasnost*, 3, 42–45 [in Russian].
- Popov, M. R. (1933). *Zapiski zemlevoltsa*. Moscow: Izdatelstvo vsesoiuznogo obshchestva politkatorzhan i sslynoposelentsev [in Russian].
- Toichkyn, D. (2013). Klynkova zbroia kozatskoi starshyny XVI — pershoi polovyny XIX st.: problemy atrybutsii ta klasyfikatsii. Kyiv [in Ukrainian].
- Tronko, P. T. (Ed.). (1986). *Istoriia zavoda «Arsenal» im. V. I. Lenina*. Kiev: Naukova dumka [in Russian].
- Volkovynskyi, V., Nikonova, I. (2006). *Revoliutsiinyi teroryzm v Rosiiskii imperii i Ukraina (druha polovyna XIX — pochatok XX st.)*. Kyiv: Saryi svit [in Ukrainian].
- Zhuk, A. B. (1992). *Strelkovoie oruzhie*. Revolvery, pistolety, vintovki, pistolety-pulemety, avtomaty. Moscow: Voienizdat [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 15.02.2021.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)